

УДК [81'373.7:821.161.2-09]:372.461(045)

Г.О. ДОРОШ, Г.О. ТКАЧУК

**ПОЕТИЧНЕ ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ
У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ Т.Г. ШЕВЧЕНКА – ОДИН З АСПЕКТІВ
ЗБАГАЧЕННЯ СЛОВНИКОВОГО ЗАПАСУ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ**

У статті йдеться про збагачення словникового запасу молодших школярів шляхом ознайомлення їх із творами Тараса Григоровича Шевченка, які вивчають у початковій школі, про їх стилістичні особливості. З'ясовано сутність поетичного переосмислення фразеологічних одиниць у творчій спадщині поета.

Ключові слова: фразеологізми, фразеологічна одиниця, словниковий запас, приказки, прислів'я.

Великий вплив на формування особистості має мова, зокрема слово. Воно виступає потужним чинником естетичного розвитку індивіду. Саме Т.Г. Шевченко посідає виняткове місце в історичному процесі формування й розвитку української національної літературної мови. Його творчість і його мова глибоко пов'язані з народом. Основне джерело мови поета – мова українського народу в його життєвій практиці, у його фольклорній творчості.

Т.Г. Шевченко брав з народної мови, з народної творчості, з фольклору все найближче, найцінніше, найдорожче для народу й геніально втілював у невмирущі образи, перетворював, а не копіював.

Виявленню та художньому відображенню почуттів народних мас великою мірою сприяє всебічне використання поетом народної фразеології, кращих зразків фразеологічних зворотів, крилатих висловів літературного походження, створених самим Т.Г. Шевченком.

Виявити особливості стилістичної організації поетичного мовлення Т.Г. Шевченка та визначити роль фразеологізмів, вжитих у контексті його творів для дітей, що сприяють збагаченню словникового запасу школярів.

Проблеми мовотворчості Т.Г. Шевченка розв'язувало багато дослідників у мовному матеріалі різних структурних рівнів (у праці І. Білодіда, Л. Булаховського, В. Ващенко, В. Жайворонка, В. Ільїна, П. Плюща, В. Русанівського та ін.).

Різні аспекти теорії регулювання мовної діяльності висвітлено у працях А. Коваль, Л. Мацько та ін.

Піклуючись про розвиток нової української літературної мови, Т.Г. Шевченко дбав про її стилістичне збагачення, а запорукою збереження живої мови вважав усталені вирази. Адже вживання кожної фразеологічної одиниці підпорядковане ідейному задуму, певній стилістичній меті чи моральним настановам. Використання фразеологічних виразів є одним із важливих елементів стилю автора. А знання фразеології, вдале використання фразеологізмів в усному й писемному мовленні є ознакою мовної культури людини. Недаремно шкільні програми передбачають вивчення фразеологічних зворотів, формування в учнів умінь і навичок використовувати їх у мовній практиці.

У мову фразеологізми входять ще в ранньому віці, коли діти слухають казки, легенди, спілкуються з дорослими.

У третьому класі учні вже повинні вміти добирати матеріал до творів і систематизувати його, створювати в усній та письмовій формі пов'язані висловлювання, використовувати в них вивчені мовні засоби. У цей час фразеологізми мають увійти в їхній активний словниковий запас.

У четвертому класі на уроках розвитку мовлення діти вчаться докладно описувати процеси праці, описують зовнішність людини. Опрацьовуючи з учнями фразеологізми, учитель наголошує, що близько до цих зворотів у мові стоять приказки і прислів'я, які узагальнюють життєвий досвід народу, а також крилаті слова, широко вживані влучні вислови видатних людей. Фразеологічні ресурси мови поповнюються впродовж усього життя.

Про зміст багатьох фразеологізмів учні довідуються з історичних джерел, фольклорних творів.

Саме мова творів Т.Г. Шевченка багата не народні перлини-фразеологізми, крилаті вислови, вирази, прислів'я.

Т.Г. Шевченко використовує широке коло фразем для вираження найрізноманітніших аспектів діяльності людини. Вони означають трудові процеси, дії людини, особливості фізичного та психічного стану особи, показують вчинки окремих осіб. Ці фразеологізми можуть мати в собі зображальний або зображально-оцінний елемент. Так, у зображальній функції виступають фрази: дати раду, дати знати, навести на слід, не зводити очей, перевести очі, набрати в рот води.

Використовує Т.Г. Шевченко також вигуківі фразеологізми, що являють собою трафаретні формули розмовно-побутового вжитку. Серед цих висловів можна виділити:

– фраземи на позначення формул ввічливості: дай Боже здоров я, царство йому небесне;

– фраземи, що вживаються на позначення різних емоцій: Боже мій, не приведи Господи, не дай Боже.

Т.Г. Шевченко був дуже чутливий до змін значення слова залежно від умов його вживання.

Поставив слово на сторожі долі пригноблених: "...Возвеличу малих отих рабів німих! І на сторожі коло їх поставлю слово". Він вірив, що слово нове "...люди окрилений спасе од ласки царської!".

В учнів сформувався стереотип, що фразеологічна мова – мова не вартісна, властива минулим часам. Отже, необхідно звернути увагу на багатющі скарби найбільш щедрого на фразеологізми письменника – Т.Г. Шевченка.

Високе, святе покликання Т.Г. Шевченка і його слова – служити народові.

Глибоке значення фразеології народної мови, широка освіченість Т.Г. Шевченка були основою того, що він створив велику кількість крилатих висловів, збагатив свою поетичну мову і українську мову в цілому.

Фразеологізми української народної мови (прислів'я, приказки, ідіоми, порівняння, усталені словосполучення...), що увійшли до складу поетичних творів Т.Г. Шевченка, також становлять велику частину крилатих висловів його мови. У багатьох віршах і поемах Т.Г. Шевченка фразеологізми, стійкі словосполу-

чення народної розмовної й пісенної мови виразно становлять основу стилю поетичної розповіді.

У творах Т.Г. Шевченка зустрічаються:

– вислови, оформлені як звертання. Діапазон цих крилатих висловів і слів дуже широкий і відіграє в мові Т.Г. Шевченка велику роль. Наприклад: інтимне звернення до друзів, до природи: “Сестри, мої голубки молодії”, “Рости, рости, моя пташко”, “Мій маковий цвіте”, “Гори мої високі”;

– афористичні вислови, словосполучення: “Наша дума, наша пісня не вмре, не загине”, “Поки сонце з неба сяє, тебе не забудуть”;

– зачини віршів різного змісту, що стали крилатими словами й висловами: а) картини природи: “Реве та стогне Дніпр широкий, Сердитий вітер завива...”, “Садок вишневий коло хати...”, “Світає, край неба палає...”, “Зацвіла у лузі...”, “Зоре моя вечірня..”, “Сонце заходить, гори чорніють...”; б) часові зачини: “Мені тринадцятий минало...”, “Давно те діялось...”; в) словосполучення із складним словом: лани широкополі, Дніпро крутоберегий; г) вислови на побутові та інтимні теми: “Нічого кращого немає, як тая мати молодая”.

Т.Г. Шевченко належить до духовної всенародності, часом бунтує, але як поет незмінно цю духовність зберігає.

Він міг відійти від понять “візантійських”, але в ліриці віддався ще повніше, ще глибше чудесним видам природи: увесь свій хист віддав так, як могла це зробити тільки малярська золоторизна поезія великих, лиш іменами незнаних іконописців, навчених від Візантії. Прикладом тому є вірш “Ой діброво – темний гаю...” написаний за рік до смерті: “Ой діброво – темний гаю! / Тебе одягає / Тричі на рік... багатого собі батька маєш, / Раз укрие тебе рясно / Зеленим покровом, – / Аж сам собі дивується / На свою діброву/ Надивившись на доненьку / Любу, молодую, / Візьме її та й огорне / В ризу золотую / І сповіє дорогою білою габою”.

Т.Г. Шевченко – поет народний.

Без перебільшення можна сказати, що приказковість, винесена з народної мови, є однією з характерних рис мовної практики поета.

Аналіз усієї спадщини Т.Г. Шевченка показує, що він вдало використав народні приказки, прислів'я у своїй творчості. Способи використання приказок у Т.Г. Шевченка різноманітні. Він використовує їх дослівно, вводячи в свої твори, або переробляє їх, перетворює, видозмінює, органічно вплітаючи в твір, або на основі приказки розгортає окремі місця поезій, а іноді й цілі твори, чи бере їх як епіграфи до творів.

Спостереження над Шевченковими поезіями порівняно їх з народними приказками виявляє дуже багато аналогій. Окремі місця його творів можна зіставити з приказками.

Народна приказка є необхідним елементом у мові Т.Г. Шевченка, важливим фактором творення його мови. Тому приказка виступає і в діловій мові Т.Г. Шевченка як формула найвлучнішого вияву думки. У листуванні поета з різними особами знаходимо приказки:

- Гора з горою не сходиться, а чоловік з чоловіком спіткнеться.
- Нехай собака лає, вітер рознесе.
- Сироті на чужині і сухар хлібом стане тощо.

Синтаксична система мови Т.Г. Шевченка теж щільно пов'язана з народною приказкою. У “Кобзарі” яскраво себе виявляють готові синтаксично-фразеологічні одиниці: приказки, прислів'я, ідіомні вислови, ходові нерозкладувані словосполучення, узвичаєні вислови й інші готові синтаксичні формули. Ними так щедро користується усна народна мова, ними ж так само вільно користується й Т.Г. Шевченко як улюбленими формами. Можна зазначити, що однією з найважливіших ознак Шевченкового синтаксису є його приказково-ідіомно-фразовий характер. Приділивши увагу спеціальному синтаксису, синтаксису приказки-фрази, можна показати, якою мірою особливості синтаксису народної приказки-фрази використовує Т.Г. Шевченко. Синтаксичний аналіз ще краще розкриє перед нами творчу лабораторію мови “Кобзаря”.

Для синтаксичних одиниць приказково-фразового характеру властива лаконічність, відносна самостійність, тобто незв'язаність з іншими реченнями, змістова закругленість, що дає змогу одиниці функціонувати поза широким контекстом. Такі приказково-фразові одиниці самостійні як зі змістового, так і з формального погляду. Ця частина синтаксичних одиниць побудована в Т.Г. Шевченка переважно на народній основі, за зразками подібних одиниць в усній мові.

Звороти приказкового типу дуже часто знаходимо в Т.Г. Шевченка:

1. У всякого своя доля.

- Раз добром нагріте серце – Вік не прохолоне.
- І діти, як квіти.
- І світає, і смеркає.
- Все йде, все минає – І краю немає.

Отже, як бачимо з прикладів, однією з основних рис мови Т.Г. Шевченка є наявність таких синтаксичних одиниць, що становлять замкнені цілі; будова їх не розрахована на зв'язок із цілим контекстом та з іншими реченнями. Такі синтаксичні одиниці легко можна винести з одного контексту й внести в інший, вони легко можуть функціонувати також і зовсім самостійно.

Приказково-ідіомно-фразовий характер мови Т.Г. Шевченка виявляється й у поширенні тісно пов'язаних синтаксичних одиниць, які часто співвідносні з лексичними одиницями.

Ідіомно-фразову сторону Шевченкового синтаксису характеризує ще багато рис, властивих синтаксичній структурі живої народної мови взагалі, оскільки народна приказка, прислів'я становлять усний народний жанр. Але ці особливості вже можна віднести не лише до приказки, а й до інших різновидів усної народної творчості.

Т.Г. Шевченко дуже любив прислів'я за глибину думки, за велику художню силу, за влучність вислову, тому широко використовував їх у своїй творчості. Поет вживає прислів'я у поезіях, повістях, драматичних творах, у листах і щоденнику.

Способи використання й роль прислів'їв у Т.Г. Шевченка різні. Він їх, як і приказки, наводить дослівно або видозмінює, майстерно вплітає у твір чи кладе в основу цілої поезії.

Також Т.Г. Шевченко видозмінює приказки у своїх творах. Наприклад, народну приказку “Гризуться, як собаки за кістку” поет використовує багато разів і щоразу по-різному видозмінює, доповнює й розвиває її, вносячи різні змістові відтінки.

Т.Г. Шевченко не тільки змінює слова, а часто й зовсім їх випускає, коли хоче наголосити на поданий у тексті справжній об'єкт сперечань.

“І чудно й нудно, як поміркую, Що часто котяться голови-буї За тее диво! Мов пси, гризуться Брати з братами – й не схаменуться”.

Подібне ж значення має видозміна приказки за допомогою емоційного дієслова “ревти”, що належить до семантичного ряду кричати, гукати, гримати, горлати, репетувати тощо.

У позиції “Реве та стогне Дніпр широкий” “Реве” – слово максимально експресивне, стоїть в найвищому напруженні, у парі з ним – не менш експресивне слово “стогне”. Але це звучання стишене, внутрішньо замкнене, що проривається, несучи в собі знак болю та страждання.

Пара слів “Дніпро широкий” (усталений образ) перебуває в певній зрощеності між собою. Слово “широкий” використовується як сталий епітет, традиційний для народної образної свідомості (“степ широкий”) тощо.

Геніальність Т.Г. Шевченка виявилася в тому, що він зумів природно, органічно наділити свою поезію фольклорною образністю, що вироблялась віками.

Значення слів “реве” і “стогне” вимагає, щоб Дніпро був “широкий” – тільки в такому зв'язку їх вживання не викликає сумнівів, бо неможливо, щоб звичайна неширока річка була такою, мов океан, штормовою.

Аналізований рядок показує, що кожне слово викликає у свідомості читача конкретні образні уявлення. Такого міг досягнути лише Т.Г. Шевченко, який дуже любив свою мову й боровся за її чистоту.

Поет переробляє приказку в потрібному для змісту напрямі, додає дієслова різних семантичних рядів і цим розширює сферу її вживання, а також пристосовує до загального ідейного спрямування твору. Наприклад, народну приказку “Дивиться, як кіт на сало” поет змінює й цим викликає презирливе ставлення до навколишнього світу.

Великий поет дуже любив прислів'я за глибину думки, за велику художню силу, за влучність і широко використовував їх у своїй творчості. Т.Г. Шевченко вживав прислів'я в поезіях, повістях, драматичних творах.

Способи використання і функції прислів'їв у його поезіях надзвичайно різноманітні. Прислів'я або наводяться дослівно, або змінюються й майстерно вплітаються у твір, або покладені в основу створення цілих поезій.

У поетичних творах Т.Г. Шевченка зустрічаються місця, що майже цілком збігаються з народними прислів'ями, про це свідчать такі приклади:

У Шевченка	Народні прислів'я
1. Густенька каша, Та каша, бачте, та не наша. А нам несолений куліш – Як знаєш, так його і їж.	Густенька каша, та не наша, А наш несолений куліш, Як хочеш, так і їж.
2. Аж бачу, там тільки добро, Де нас нема.	Там добре – де нас нема.
3. А може, то така правда, Як на вербі груші.	Такая правда, як на вербі груші.
4. Собака лає, а вітер несе.	Собака бреше, а вітер несе.

З метою більш органічного введення прислів'я у твір Т.Г. Шевченко іноді змінював їх, частково перефразовував без порушення змісту.

Майбутні вчителі мусять пам'ятати, що в процесі роботи з фразеологічними виразами учні повинні бачити ознаки подібного та відмінного між фразеологізмами й словами, розуміти цілісне смислове значення фразеологізмів, добирати синоніми та антоніми до фразеологічних одиниць, а також пересвідчитися в доцільності використання фразеологізмів в усному мовленні та художніх творах для дітей.

При вивченні фразеологізмів у дітей формуються вміння й навички:

- знаходити фразеологізми в текстах, живому мовленні, тлумачити їх значення;
- відрізнити фразеологізми від омонімічних їм не фразеологічних сполучень;
- підбирати до фразеологізмів словесні й фразеологічні синоніми, антоніми (зі словником або самостійно).

Дітям подобається перетворювати вільні словосполучення у фразеологізми, з'ясовувати джерела фразеологізмів (висловлювання визначних осіб, художні твори, приказки та прислів'я...), поєднувати фразеологізми в тематичні групи.

Формулювання вмінь та навичок, спрямованих на розуміння й використання фразеологізмів в усному та писемному мовленні, забезпечується системою вправ, які передбачають засвоєння смислових значень фразеологізмів, їх граматичної будови та стилістичного забарвлення.

Висновки. Отже, мова Т.Г. Шевченка – одна з найважливіших частин самої основи складу сучасної літературної мови. Навіть короткий перелік наведених прикладів свідчить, що автор вдумливо добирає найпотрібніші мовні засоби із загальнонародної скарбниці мови, підпорядковує їх ідейному змістові твору.

Аналіз фразеологічних засобів, використаних у мові творів Т.Г. Шевченка, дає можливість розкрити всю глибину його творчої спадщини, встановити нерозривний зв'язок з народними мовними джерелами, багатогранністю змістового навантаження та надзвичайну емоційну насиченість. А все це є важливим засобом збагачення словникового запасу молодших школярів за умов постійної й безперервної роботи з фразеологізмами на уроках читання, української мови та позакласного читання.

Список використаної літератури

1. Алефіренко М. Лінгвокреативні процеси формування фразеологічної семантики / М. Алефіренко // Мовознавство. – 1988. – № 5.
2. Алефіренко М. Теоретичні питання фразеології / М. Алефіренко. – Х., 1987.
3. Гаєвська Н. Українська література XIX століття : хрестоматія / Н. Гаєвська. – К. : Либідь, 2006.
4. Шевченко Т.Г. Кобзар / Т.Г. Шевченко. – Донецьк : ТОВ ВКФ "БАО", 2007.
5. Фразеологічний словник української мови : у 2 кн. – К. : Наук. думка, 1993.

Стаття надійшла до редакції 13.02.2013.

Дорош Г.А., Ткачук Г.А. Поэтическое переосмысливание фразеологических единиц в творческом наследии Т.Г. Шевченка – один из аспектов обогащения словарного запаса младших школьников

В статье раскрывается проблема обогащения словарного запаса младших школьников путем ознакомления с произведениями Т.Г. Шевченка, которые изучаются в начальной школе, а также раскрываются их стилистические особенности. Выясняется сущность поэтического переосмысливания фразеологических единиц в творческом наследии поэта.

Ключевые слова: фразеологизмы, фразеологическая единица, словарный запас, поговорки, пословицы.

Dorosh H.O., Tkachuk H.O. T.H. Shevchenko – One of the Aspects of Enrichment of Young Schoolchildren Vocabulary

The article deals with the enrichment of vocabulary of young schoolchildren by means of their acquaintance with the works of Taras Hryhorovych Shevchenko, which are studied in primary school, and about their stylistic peculiarities. The essence of reinterpretation of phraseological units in creative heritage of the poet is made clear.

Key words: idiomatic expression, phraseological units, proverbs, sayings.